

CU PRIVIRE LA BIDIALECTALISMUL UNOR VORBITORI AROMÂNI DIN ROMÂNIA

Chestiuni preliminare

Considerațiile care urmează se bazează pe analiza corpusului de texte cules în cursul a cinci anchete de teren de la locuitori aromâni din România aparținând celor două tipuri principale de graiuri: *fărșerot/grămostean*.

Anchetele au fost întreprinse la generații diferite de informatori de ambele sexe, după cum urmează:

– 1968 – *fărșeroți* de vârstă medie și bătrâni plecați din Pleasa (Albania), înregistrați în *aromână* de N. Saramandu la Palazu Mare (județul Constanța), la aproximativ 45 de ani după venirea acestora în România;

– 1974 – *grămosteni* din Livezi (Grecia) aparținând generației vârstnice și medii, anchetați în *aromână* și *dacoromână* de B. Cazacu și N. Saramandu în București (tot la aproximativ 45 de ani de la stabilirea în România);

– 1986 – *fărșeroți* vârstnici din Pleasa (Albania), înregistrați în *aromână* de N. Saramandu în localitatea Pipera (sectorul agricol Ilfov), după aproximativ 60 de ani de existență pe teren dacoromânesc;

– 1986 – elevi aromâni, în majoritate *fărșeroți* (între 8 și 15 ani), din Pipera (născuți în România), anchetați (oral și în scris) în *aromână* și *dacoromână* de Marina Ciolac și Margareta Chioreanu;

– 1987 – copii de aceeași vârstă cu cei din ancheta anterioară, în majoritate *grămosteni*, din localitatea Voluntari (Sectorul Agricol Ilfov), cercetați (în condițiile expuse mai sus) de Marina Ciolac și de Margareta Chioreanu.

Excerptarea și evaluarea comparativă (în funcție de mai mulți factori sociolingvistici) a datelor culese în cursul acestor anchete a permis (în ciuda eterogenității corpusului) desprinderea a două categorii mari de concluzii. Prima categorie, vizând *stadiul și perspectivele aromânei pe teritoriul dacoromânesc*, a fost abordată în cadrul unui articol din FD, X, 1991. La cea de-a doua grupă de concluzii, privind *dinamica și sensul de evoluție a bidialectalismului aromână/dacoromână*, ne vom referi sumar în cele ce urmează.

1. Precizări terminologice

Desemnăm prin *bidialectalism* [= *Bd*] folosirea alternativă de către un locutor a două dialecte, subordonate fie aceleiași limbi (= *Bd intern*), fie la două limbi diferite (= *Bd extern*). În cazul special al limbii române se poate vorbi și de un *bisubdialectalism* [= *Bsd*] (intern sau extern), constând din folosirea alternativă a două graiuri (ale aceluiași dialect sau, respectiv, a două dialecte diferite) de către un locutor.

Prin *diglosie* [= *D*] desemnăm aici folosirea alternativă și complementară, în funcție de tipul situației de comunicare, a două variante lingvistice de rang și cu statut sociocultural și funcțional diferit: dialect (grai) / „limbă” literară. (Cele două tipuri de variante lingvistice pot aparține aceleiași limbi (= *D internă*) ori unor limbi diferite (= *D externă*); în cazul special al aromânei ne-am referit – în articolul *Despre stadiul și perspectivele de evoluție a două graiuri aromânești din România* (FD, X, 1991) – și la un tip de „microdiglosie” internă ce s-ar putea dezvolta în cadrul aromânei.

2. Observații pe baza materialului

2. 1. Ancheta din 1974, întreprinsă la grămostenii adulți din București a fost axată, în mod special, pe probleme ale *Bd*. Anchetatorii au urmărit, în principal, să constate influența a doi factori extralingvistici (respectiv, *vârsta* și *sexul* informatorilor) asupra gradului de dezvoltare a *Bd* aromână/dacoromână. Cei patru subiecți anchetați (doi bărbați și două femei) aparțin aceleiași familii și reprezintă informatorii V, VI, VII și VIII. Protocolul de anchetă a cuprins: α) reproducerea de către informatori (întâi în aromână și apoi în dacoromână) a basmului *Lúplu cu vúlpea* (cf. Pericle Papahagi, *Basme aromâne și glosar*, București, 1905, p. 104-106) (povestea le-a fost inițial citită în aromână de către un locutor nativ: N. Saramandu); β) *texte libere* (amintiri) redade succesiv în ambele dialecte; γ) *conversație dirijată* (inclusiv de natură metalingvistică (în aromână și, respectiv, în dacoromână). În condițiile de anchetă nu a intervenit nici o schimbare pe parcursul desfășurării acestora.

(1) Excerptarea corpusului a pus în evidență faptul că nivelul *Bd* activ este puternic influențat de factorul *vârstă* și, într-o măsură considerabilă, la generația vârstnică, de parametrul *sex*:

Informatoarea VII (fără școală, casnică), având relații sociale reduse în afara grupului de locutori aromâni, utilizează cu precădere dialectul matern. *Bd*-ul informatoarei este mai degrabă *pasiv*, dat fiind că repertoriul său verbal în dialectul secundar [= dr.] este extrem de redus.

a) Expriarea sa în *aromână* este presărată cu relativ puține elemente dacoromânești, majoritatea acestora fiind de natură lexicală (*șcǎală* = ar. *scolie* sau *scul'jǎ*; *grădiniță* = ar. – ; *vorbescu* = ar. *zburășcu* etc.); acestea sunt (după

cum se vede) fie elemente curente, fie termeni fără corespondent în aromână.

b) În *dacoromână* informatoarea VII nu a reușit să se exprime cursiv, găbind cu greu corespondențe în dialectul secundar. Relatarea sa se prezintă mai curând ca un text aromânesc, presărat numai cu câteva elemente dacoromânești, ca de exemplu: ocurența pronomelui de politețe (*dumnețată*), perfectul compus al verbelor (în locul perfectului simplu din aromână), conjuncția *dacă* (ar. *ma*) și câteva fapte fonetice (*çə-aḷ* = ar. *ț-aḷ*, *jeḷ* vb. = ar. *ḷəaḷ*, *ziçe* = ar. *dăḷḷ*):

= „iște vúlpea / [...] vúlpea çarâ [k] nkisî dúpâ pópa // [...] lo de la biserică pópa líturyî / [...] / i-a spus că zîçe: «cum ḷəaḷ dumnețată líturyî de la popâ ?» // «eḷ / ḷə-am loât» / zîçe // «aşá: pópa plecá / ş-jo dúpâ pópa / ḷə-am luat // ş-lúplu-ḷ zîçe: «ş-mîni mi ducḷ» // «eh/du-tî ş-tîni/ dácă po sâ jeḷ/du-ti ş-tîni» // s-a dus şi jel / dúpâ... lăturyî // [...]» (VII, α, dr.)¹.

Informatorul VIII (două clase în grecește și două în română, crescător de oi), folosește și el preponderent aromâna. *Bd*-ul său, deși mai dezvoltat decât al informatoarei din aceeași generație, nu poate fi considerat decât o formă incipientă de *Bd* activ.

a) În *aromână*, subiectul VIII se exprimă cursiv, recurgând la relativ puține elemente *dacoromânești*; un loc aparte între acestea îl ocupă termenii meniți să redea unele abstracțiuni sau subtilități de gândire: *şăă sâ obsçărâvâ pópa, istéḷul dḷ lup, dçádîrâ s-u convîngă, nu u convînsērâ, s-băzá* etc.

b) În *dacoromână*, informatorul povestește cu dificultate; repertoriul său verbal este restrâns, iar stângăciile de exprimare sunt numeroase. Frazele cu aspect strict dacoromânesc sunt puține. Acestea imită, de obicei, scurte secvențe din vorbirea curentă («*dómle / dácă te kámâ*» / *zise «du-te!»* /) sau apar în secvențele inițiale ale textelor: *a fost odátă ca niçodátă / a fost un lup ş-jo vúlpe // şi... s-aḷ întovărăşit amîndkóḷ / [ε] ... [C] agârşij cum z-dácu* // (VIII, α, dr.). Interferențele aromânești sunt uneori atât de frecvente în textele culese de la acest informator, încât pare să se realizeze într-un „idiom mixt”:

= „*«fçărte muşátă núma» zise s-tâ băneçáđă!*» / *zisḷ / şi trecú cîtva timp / jâra ja zisḷ câ sâ [...]*” (VIII, α, dr.).

= „*bunîciḷ anóştiḷ / jeḷ s-nu ne dea vóje [...]* sí [...] pe-ḷseráte / sâ... sâ umblám // [...] câ pátur¹ nu ecsistá atúnç / atúnç de-açá ḷ-cáplu alaláḷt¹ / aşternçá o jâmbul-acólo // [...]” (VIII, β, dr.).

Adesea, locutorul, fără să-și dea seama, comută din dacoromână în dialectul

¹ Am notat între paranteze rotunde: sigla subiectului, tipul textului și dialectul în care trebuia redat textul. În cadrul fragmentelor citate vom nota între paranteze drepte următoarele indicații: [k] – corectează, [r] = repetă, [ε] = ezită, [C] = comută dintr-un dialect în celălalt; tot între paranteze drepte am notat intervenția anchetatorului, precedată de A.

primar, continuând apoi să povestească în aromână:

= „păi du-te/kir Marije!»/ zise/ «dăcă te kãmă/ dũ-te!»// și [C] k̄ir u alãsă/ l-
d̄eádi vójc// vŭlp̄a z-dũțe și âj bágâ mânl̄i tu... tu r̄er/ și u-ahurh̄i ḡin̄e [...] //”
(VIII, α, dr.).

Comutarea de acest tip (nejustificată de nici o schimbare în circumstanțele comunicării) se explică prin nesiguranța de exprimare a locutorului în dacoromână și trebuie atribuită, fără îndoială, insuficienței cunoașteri active de către acesta a dialectului secundar. De altfel, informatorul însuși oferă o motivație oarecum apropiată de această afirmație pentru a justifica trecerea la aromână:

= „- [A: tóra t̄ini cum ul spus̄eși p̄irmiflu/ armân̄ești/ ma mucănești?]
- tóra u spuj ḡumit̄ati [!] // anq̄astr̄a aromân̄ească ḡumit̄ati/
- [A: câ țe?]
- c-ași n̄-si p̄otriv̄escu zbq̄ar̄le//” (VIII, γ, ar.).

(2) Informatorii de vârstă medie (V și VI) sunt capabili să alterneze fără dificultăți cele două sisteme lingvistice (diferențele determinate de factorul *sex* în ceea ce privește folosirea corectă a dialectelor aromân / dacoromân sunt puțin evidente). *Bd*-ul acestor locutori este *activ* în ambele idiomuri, deși dialectul de bază rămâne cel primar [= ar.].

a) Exprimarea în aromână a informatorilor V și VI este clară, fluentă și conține relativ puține elemente străine graiului.

b) Relatarea în dacoromână este la fel de cursivă, cu fraza amplă, complexă. Am întâlnit o singură (eventuală) tentativă de comutare la dialectul primar, de care informatoarea V devine însă repede conștientă, corectând-o:

= „a dõza zi/ iar vŭlp̄a// zic̄e: [C] «mi kãmă sã [k] mã kãmă ca sã botéz»//”
(V, α, dr.).

Influența sistemului lingvistic primar se manifestă printr-un număr redus de fapte în textul dacoromânesc al poveștii; menționăm dintre acestea:

- folosirea cu consecvență a termenului aromânesc de origine grecească *liturḡii* în locul corespondentului dacoromânesc „prescuri” (locutorii l-au pronunțat însă ca în dacoromână, cu -ḡ-, nu cu fricativa velară sonoră -γ-, care apăruse la informatorii VII și VIII);

- reducerea diftongului -je- la -e- în cuvântul dacoromânesc *m̄jere* > *m̄ere* (în 40 % dintre ocurențele acestui termen), ca o reacție hipercorectă la pronunțarea palatalizată a consoanei inițiale în aromână (*n̄ere* sau *n̄eare* -V, VI);

- câteva situații de închidere a lui *e* la *i* (*d̄i* „de”, *triçã* „trecea”) sau de eliminare a vocalei -i, respectiv, -ã din conjuncțiile *și*, *sã* (și chiar a lui -e din forma dacoromânească a pronumelui reflexiv *se*) înaintea unui cuvânt care începe cu o consoană: *ș-s-a dus*, *s-se-ducã*, *s-fãce* (VI);

– o ocurență a articolului hotărât masculin (**-lu** – VI), (*luplu* – VI), o anumită stângăcie în exprimarea vocativului (*cum-ajpus númele/ vulpça?* – VI, trăsătură evidentă și la subiectul VII); acordarea la plural a verbului cu substantivul colectiv *lumea* (*au sărit toată lumea acolo* – VI).

Se mai cuvine precizat totodată că nu toate elementele dacoromânești folosite de informatorii V și VI aparțin variantei literare: alături de fapte fonetice și morfosintactice din graiul muntenesc (*preotésij, [ei] s-a împrjetenit*) am excerptat și fapte din dacoromâna vorbită curent, mai exact din varianta sa populară (*lúpu, préotu, drúmu, númele lu finu, gúra la sac, pe drúmu care a lúat-o, conjuncția că să în loc de să* etc.). Prezența acestor elemente dacoromânești neliterare dovedește că (în ciuda unei timide încercări a locutorului VI de a recurge la cuvinte sau expresii „mai elevate” în prezența unor interlocutori „distingși” [=A]: *vulpça a fost... cum să spun/ invitată că să... să botéze//; în fine s-au lúat la cărtă*) nici la informatorii care stăpânesc bine dialectul secundar *Bd* nu este însoțit de o *D* activă dezvoltată.

2. 2. Anchetele din 1968 (Palazu Mare) și, respectiv, 1986 (Pipera), întreprinse la *fărșeroții* adulți *pleasoți* (= originari din Pleasa, Albania), au avut drept scop cunoașterea graiului și înregistrarea de texte dialectale. Prin interpretarea datelor din perspectivă sociolingvistică ne-am propus să relevăm *consecințele bidialectalismului* aromână/dacoromână asupra exprimării locutorilor în graiul matern. Principalii factori de variabilitate pe care i-am avut în vedere au fost: *sexul* informatorilor (în cadrul fiecărei localități) și *durata diferită a bidialectalismului* (cele două anchete fiind întreprinse la o distanță de 18 ani), la aceasta adăugându-se, în cazul informatorilor anchetați mai târziu (Pipera – 1986), stabilirea în zona de influență a Capitalei (fapt ce a stimulat, desigur, presiunea sistemului dacoromânesc asupra dialectului primar). Am excerptat texte provenite de la următorii informatori: 1968, Palazu Mare, [P.M.] – V, VI, VIII₁ și VIII₂; 1986, Pipera [=P] – VII₁, VII₂, VII₃ și VIII.

Evaluarea corpusului a relevat faptul că informatorii bărbați din ambele comunități cercetate se dovedesc mai conștienți de necesitatea utilizării alternative, complementare, a celor două dialecte. Această concluzie se întemeiază pe constatarea că cele mai numeroase *autocorectări spontane* ale unor interferențe din dacoromână au fost înregistrate la locutorii de sex masculin: *nă pătățim [k] păspîndim* (VIII₂, P.M.), *un obiçéu [k] adéti* (VIII₂, P.M.), *la rînd [k] apáda tuț* (VIII₂, P.M.), *n kışqápe [k] tu fîljkijj* (VIII₁, P.M.), *s-întîmplă [k] s-tihîsi* (VI, P.M.); informatorul VI (P.M.) exprimă chiar textual (șoptit) constatarea că s-a îndepărtat de la sistemul lingvistic primar:

= „s-tihîsi ca sâ n-moqápă dádă-meșa *tócmaĭ* [r] *tócmaĭ* [ε] *kirúĭ ș-aŷá*// [r] să

ń-moápă dádă-męa//” (VI, P.M., ar.).

Uneori, autocorecările spontane sunt însoțite de către informatori de sumare observații cu tentă metalingvistică:

= „s-nă *adâpustim* tu as-sără/ [k] s-n-*apândisim* // *nu cățem adâpustim* //” (VIII, P, ar.).

Bd-ul activ mai dezvoltat la aromânii din Pipera (1986), ca urmare a contactului mai îndelungat (și mai intens) cu dacoromâna, a avut drept rezultat utilizarea unui număr mai mare de termeni dacoromânești (cu rostirea tot mai frecvent neadaptată la sistemul graiului), în locul cuvintelor aromânești de origine balcanică; balcanismele din grai tind astfel să fie trecute treptat în registrul pasiv al fărșeroților anchetați. Totuși, în cadrul bidialectalismului acestor locutori, aromâna continuă să rămână sistemul lingvistic de bază.

2. 3. Anchetele sociolingvistice din 1986 (Pipera = P) și din 1987 (Voluntari = V) întreprinse la copiii de vârstă școlară au fost axate dintru început pe probleme ale *bidialectalismului* și *diglosiei*. A fost cules material scris (texte de tip α – povești, povestiri) de la 50 de elevi din Pipera și 23 din Voluntari, iar materialul oral (texte de tip α , β , γ – vezi *supra* 2. 1.) de la 20 de informatori (fete – I și băieți – II) din Pipera și de la 18 din Voluntari.

Pe baza materialului cules am constatat că *Bd*-ul *dezvoltat* și *activ* al copiilor în ambele idiomuri le permite acestora să se exprime cu ușurință în cele două dialecte. Treptat, pe măsura înaintării în vârstă, ponderea principală în repertoriul verbal al elevilor o dobândește dacoromâna: în corpusul excerptat, comutările de la aromână la dacoromână sunt incomparabil mai frecvente decât cele în sens invers.

a) *Exprimarea în aromână*

Deprinși să utilizeze dialectul primar în domeniul sociolingvistice diferite de cel școlar, copiii s-au arătat, în general, mirați când li s-a cerut să folosească aromâna în cursul anchetei. De aceea, chiar la adresările în aromână ale cercetătorilor, unii copii au răspuns comutând la dacoromână:

= – „[A: lu akicâșiș/ pirmiflu?]”

– da// u akicâșiș// [C] *da nŭștiș s-o povestés^c* //” (I.M., II, P, γ , ar.)².

Comutările la dacoromână apar cu precădere în textele narative (α) ce constituie transpuneri în aromână ale unor povestiri receptate de copii în dacoromână (de exemplu în redarea unor fragmente din opera lui Ion Creangă):

= „[...] fęăta áli moáși ipá ęęa [r] ęęa/ slútă/ [C] *bába săręă cu gúra* [...] *că nu áre nevoję de așă... fătă ręal* //”

² Am notat între paranteze rotunde: inițialele elevului, sigla (în cifre romane), clasa (în cifre arabe), localitatea, tipul textului și idiomul în care ar trebui să aibă loc discuția sau relatarea.

= – [A: pãi nu povestéști în maqedonéște ?]

– oh! [k] ipá feáta áli bábi/ [...] tuptęá fúsi/ [...] //” (S.L., I, 4, P, α, ar.).

= „aúșlu dâsi cá va-ı spúnâ a afên-sui/ [C] cáre jerá un bun gospodár în sat //” (T.M., I, 7, V, α, ar.).

Mult mai frecvente însã decât trecerile efective de la aromânã la dacoromânã sunt numeroasele interferențe ale celor douã sisteme lingvistice, care creează adesea impresia relatãrii într-un „idiom mixt”. „Dacoromânizarea” exprimãrii aromânești este vizibilã la copii în toate categoriile de texte înregistrate (inclusiv în acelea în care sunt descrise obiceiuri, mâncãruri tradiționale, relații dintre membrii familiei etc.):

= „z-dúți lãutãrlu/ și-ı ja pi naș¹ de-aclóti// yini și-autocãrlu/ ș-fug cu miręása ș-cu gineri [ε] cu ginericã la bãsęáricã//” (Z.C., II, 3, V, β, ar.).

= „m-apúc jeu s-adár mîncãri/ cúrãt cartófi/ îi taj ș-apóı pun^ψ cáunlu la flóc/ pun uléı [...]//” (B.C., I, 4, V, β, ar.).

– „și sor-ațęá nícã irá ca un fel dı translátor/între noi dáuıi// dapóıa mı-apucãı si-n scriu/ irám fõárte revoltátã/ pi sóra mai mári//” (G.C., I, 8, V, β, ar.).

Se mai cuvine precizat totodatã cá aromâna vorbitã de elevii anchetați diferã de aceea folositã de locuitorii adulți (vezi Marina Ciolac, *Despre stadiul și perspectivele de evoluție a douã graiuri aromânești din România*, în FD, X, 1991). La copiii fãrșeroți este, de asemenea, mult mai evidentã decât la generațiile medie și vârstnicã preluarea unor trãsãturi lingvistice din graiul grãmostean (articularea în -lu, pronunțarea muiatã a lui ș, închiderea lui ă neaccentuat la î), ca urmare a *bisubdialectalismului* (fãrșerot / grãmostean) dezvoltat pe teritoriul României.

b) *Exprimarea în dacoromânã*

Copiii bidialectali anchetați se exprimã în dialectul secundar cursiv și fãrã dificultãți. Comutãrile de la dacoromânã la aromânã sunt practic inexistente. Am înregistrat numai un numãr relativ scãzut de interferențe aromânești (care se dovedesc mai numeroase în exprimarea oralã decât în scris). Se constatã un progres la copii (o datã cu înaintarea în vârstã) în ceea ce privește însușirea dacoromânei utilizate în mediul în care trăiesc (respectiv, a graiului muntenesc și a variantelor familiarã și popularã). Nu același lucru se poate afirma însã despre selectarea exclusivã a elementelor literare în contexte formale de comunicare: și la elevii clasei a VIII-a am înregistrat frecvent în situația de anchetã fapte de tipul celor de mai jos: *nepótã-su, ăla, ája* (M.M., II, 8, P, α), *acólo-șã* (M.G., II, 8, P, α), *ăla micu* (B.H., II, 8, V, α), *mãte-fizicã* (B.H., II, 8, V, γ), *poa sã męãrgã* (T.N., I, 8, P, β), *frãtele lu ăla* (M.M., II, 8, P, α), *nu mai se bâte* (M.M., II, 8, P, α), *maj am decń un frãte* (S.M., II, 8, V, γ) etc.

Astfel de elemente dovedesc că, deși în plin proces de formare, *diglosia* nu este încă suficient dezvoltată la acești elevi în momentul absolvirii școlii generale.

3. Concluzii

Inițial *pasiv* în dacoromână, *Bd*-ul locutorilor aromâni stabiliți în România este astăzi (la toate generațiile) *activ* în ambele idiomuri. Deplasându-și însă, la copii, centrul de greutate spre dacoromână (în care se formează și funcționează *diglosia*), *Bd* aromână/dacoromână va deveni treptat preponderent pasiv în idiomul primar (aromânesc). În stadiul final extrem, locutorii urmează să ajungă *unidialectali* (renunțând la aromână) și (mai mult sau mai puțin) *diglosici* în dacoromână. Momentul acesta poate fi mult amânat prin cultivarea unei atitudini subiective corespunzătoare (o fidelitate lingvistică eficientă și activă) față de ambele dialecte, atitudine ce trebuie susținută de perpetuarea și revigorarea elementelor din sistemul etnocultural aromânesc.

*Institutul de Fonetica și Dialectologie
„Alexandru Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie, 13*